

ÇUVAŞ TÜRKÇESİNDE GÖZ İLE KURULMUŞ DEYİMLER VE TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Idioms with Eye in Chuvash Turkish and Their Comparison with Turkey Turkish

Gül Banu DUMAN* - **Oksana SOROKİNA****

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 113-128

Öz: Deyimler, bir dilin söyleyiş gücünü, kavram zenginliğini ortaya koyan sosyal, kültürel, folklorik, felsefi yönü bulunan dil hazineleridir. Her dilde mevcut olan deyimler, lehçeler arası çalışmalar başta olmak üzere; anlam, yapı, sözdizimi gibi hususlarıyla karşılaştırmalı çalışmalara konu olmaktadır. Sözvarlığı dilin en değişken unsurları olmakla birlikte, temel kelimeler grubuna giren kelimelerin bu değişimden en az etkilenen kelimeler olduğu görülür. Temel kelimeler arasında yer alan “göz”, ana temel organ adlarından biridir ve Türkiye Türkçesinde organ adları ile başlayan deyimler arasında ilk üçte yer almaktadır. Bu sebeple “göz” organ adı ile kurulu deyimler, deyimler üzerine yapılan çalışmalarda dikkat çeken konular arasında yer alır.

Bu çalışmada Çuvaş Türkçesinde “göz” organ ismiyle kurulmuş deyimler, anlam, yapı ve sözdizimi bakımından incelenmiş, Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda incelenen deyimler arasında ortaklıklar, benzerlikler bulunduğu gibi birbirinden farklı yapı ve anlamda deyimlerin olduğu da görülmüştür. Çalışmada Çuvaş Türkçesindeki deyimler öncelikle Türkiye Türkçesine harfi harfine aktarılmış, ardından deyimlerin hangi durumda nasıl bir anlam üstlendiği verilmiştir. Taranan kaynaklarda Türkiye Türkçesindekinden daha az sayıda deyimle rastlanmakla birlikte; incelenen deyimler, Çuvaş Türkçesinde göz organ adıyla kurulu deyimlerin anlamsal, yapısal ve sözdizimsel özellikleri hakkında fikir vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Çuvaş Türkçesi, Türkiye Türkçesi, deyim, karşılaştırma, göz.

Abstract: Idioms are treasures of a language which reveal the power of speech and its richness in concepts, and which have a social, cultural, folkloric, philosophical, etc. aspect. Idioms, present in every language, are subject to comparative studies, especially those between dialects, for their features such as meaning, structure and syntax. While vocabulary is the most changeable element of a language, it is observed that the words that can be included in the basic words groups are least affected by this change. Being among the basic words, “eye” is one of the main organ names and it ranks in the first three among the idioms that start with an organ name in Turkish that is spoken in Turkey. Therefore, idioms established with the organ name “eye” are one of the attention-grabbing issues in the studies on idioms.

* Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, Zonguldak/ TÜRKİYE. gulbanuduman@gmail.com. Gönderim Tarihi: 04.05.2017 / Kabul Tarihi: 16.10.2017

** Doç. Dr., Çuvaş Devlet Üniversitesi, Rus- Çuvaş Filolojisi ve Gazetecilik Fakültesi, Çuvaş Filolojisi ve Kültürü Bölümü, Çeboksarı/ÇUVAŞİSTAN. oksanasorokina-chgu@yandex.ru

In this study, the idioms established with the organ name “eye” in Chuvash Turkish are analyzed with regards to meaning, structure and syntax and are compared with Turkish that is spoken in Turkey. As a result of this comparison, it is observed that while there are commonalities and similarities between the idioms that are analyzed, there are also idioms with different structures and meanings. In this study, the exact meanings of the idioms in Chuvash Turkish are first translated into Turkey Turkish, and what kind of a meaning is ascribed to the idiom in different situations is explained afterwards. While the number of idioms in the reviewed sources is less than that in Turkey Turkish, the idioms that are analyzed give ideas about the semantic, structural and syntactic features of the idioms with the organ name “eye” in Chuvash Turkish.

Keywords: Chuvash Turkish, Turkey Turkish, idioms, comparison, eye.

Giriş

Deyimler, atasözleri gibi kalıplaşmış ifadeler, bir dilin söz gücünü ortaya koyan dil unsurlarıdır. Bu türden kalıplaşmış ifadelerin tek başına incelenmesi bile, bir dilin zenginliği, ifade gücü, o dilin kullanıcısı olan milletin kültürü, yaşam tarzı gibi konularda birçok veriye ulaşılmasını sağlar. Bu durum, deyimler, atasözleri üzerine birçok çalışma yapılmasını gerekli kılmakta, özellikle lehçeler arası karşılaştırmalı çalışmalarda bu türden çalışmalar başı çekmektedir.

Türkiye sahasında deyimler üzerine yapılan çalışmalarda deyimlerin tanımı yapılmış nelerin deyim kabul edileceği konusu, deyimlerin sınıflandırılması gibi hususlarda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Aksoy (1988: 141) deyimleri a) Ekli sözcük biçiminde deyimler (Gözde, sözde, sudan...) b) Sözcük topluluğu şeklinde deyimler (Adamakıllı, ağır başlı, eli bayraklı, püf noktası...), c) Cümle halinde deyimler (Dostlar alış verişte görsün. Halep ordaysa arşın burda...) şeklinde sınıflandırmakta ve “göz yummak, gönül almak, dirsek çevirmek...” gibi master şeklindeki deyimleri de “çekimlerinde bir fiil ile biten cümle kılığına gireceklerinden” cümle halindeki deyimler içinde değerlendirmektedir. Görüldüğü üzere Aksoy’un bu sınıflandırmasına göre “gözde, sözde, sudan” örneklerinde olduğu gibi tek başına bir kelime de deyim olabilmektedir. Aksan da “Deyim, belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada *seyrek olarak da tek bir sözcüğün* yan anlamıyla kullanılmasıyla oluşan sözdür.” (2009: 35) tanımıyla Aksoy gibi tek kelimeden ibaret deyimler olduğu görüşünü savunmakta “tek ögeli deyimler için de *akşamcı, kaşarlanmış, sudan, gözde, gedikli* gibi örnekler”i (Aksan 2009: 35-36) vermektedir.

“Deyimler *birden fazla sözcükten oluşan* kalıplaşmış anlatımlardır.” (Yüceol Özezen 2001: 878), “*En az iki sözcükten kurulan*, konuşmada ve yazıda anlatım gücünü artıran, anlam yönünden yer yer mantık dışına taşan bölümleri olabilen, yapısındaki kimi sözcükleri anlam değişmesine uğrayan, *kalıplaşmış söz öbeklerine* verilen addır.” (Çotuksöken 1992: 5), “Anlatım gücünü artırmak, anlatımı renkli, canlı kılmak için *birden çok sözcükle kurulmuş*, kiminde de mantık dışı, mecazlı ve kalıplaşmış anlatım birimleri.” (Bolulu 1998: 17) şeklindeki tanımlarda ise deyim in en az iki kelimeden oluşan söz öbekleri olarak tanımlandığı dikkat çekmektedir.

Aksoy daha sonra “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” adlı kitabında “Deyimler en az iki sözcükle kurulurlar.” (1993: 39) demektedir ve “ekli sözcük biçiminde deyimler” dediği tek kelimelik yapıları deyim listesinden çıkarmaktadır. Görüldüğü üzere deyimler üzerine çalışan birçok araştırmacı, tek kelimelik yapıları deyimler içerisinde değerlendirmemektedir.

Bir dilin söz varlığı içinde önemli bir yer tutan temel kelimeler, “İnsan yaşamında birinci derecede önemli olan, çok kullanılan ve tarihsel süreç içerisinde en az değişikliğe uğrayan sözcüklerin oluşturduğu bütünlük” (Hengirmen 1999: 355-356.) şeklinde tanımlanmaktadır. Organ adları, temel kelimeler içinde ilk sıralarda yer alır. Ana ve ara temel kelimeler bağlamında Türkçedeki organ adlarını inceleyen Doğan (2005: 141-163) temel kelimeler ile ilgili ölçütleri sıralarken, temel kelimelerin “Deyimsel Kullanım Kaynaklığı”na dikkat çeker. “Yukarıda sözü edildiği gibi temel sözcükler, insan hayatında önemli varlık, kavram, iş ya da oluşları karşılamaktadır. Bu önem, dil alanında da kendini değişik kullanım çeşitliliğine itmiş ve dillerde sık sık başvurulan mecaz yoluyla deyim anlamları kazanmıştır. Temel kelimelerin kaynaklık ettiği deyimler diğer kelimelere kıyasla daha fazla ve çeşitli kullanılmaktadır.” (2005: 155) görüşünü ileri süren Doğan, bunun ispatı olarak da “TDK tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük’ün 1998 baskısına göre “göz” temel kelimesiyle kurulmuş olan deyimler bu durumu kanıtlayacak niteliktedir. “ demektedir.

Organ adları, dilin temel kelimeleridir ve temel kelimeler, atasözü deyim gibi kalıplaşmış ifadelerde oldukça fazla kullanılmaktadır. Sinan’ın (2015) “Türkçenin Deyim Varlığı” adlı çalışmasında organ isimlerine ayrı bir başlık ayrılmış ve organ isimlerinin deyimlerde sık kullanılması konusuna dikkat çekilmiştir. Oldukça hacimli olan ve deyim sözlüklerinin titizlikle tarandığı bu çalışmada, Türkiye Türkçesinde hangi organ adının kaç kez deyimlerde kullanıldığı ile ilgili sayısal bir bilgiye de yer verilmiştir. Deyimlerin ilk kelimesi esas alınarak yapılan sayım sonucuna göre 386 ile “baş” birinci sırada yer alırken 349 ile “el” onu izlemektedir. “Göz” kelimesi ile başlayan deyim sayısı ise 344 olup “göz” bu durumda deyimlerde en çok kullanılan organlar sıralamasında üçüncü sırada yer almaktadır. “Kaşla göz arasında, anasının gözü, iki gözü iki çeşme, eli işte gözü oynashta” vb. ilk kelimesi “göz” olmadığı halde içinde “göz” kelimesinin geçtiği başka deyimler de buna eklendiğinde 344 sayısının çok üstünde bir rakama ulaşılacağı ortadadır.

Organ adlarının deyimlerde çok kullanılan kelimelerin başında gelmesi, içinde organ adları geçen deyimlerle ilgili çalışmaları da beraberinde getirmiştir. Gözün temel organlardan biri olması, beş duyu organı içerisinde insanın dünyayı algılamasında görme eylemini gerçekleştirme fonksiyonu ile önemi ve deyimlerde en çok geçen ilk üç organ içinde yer alması gibi sebeplerden “göz organı ile kurulan deyimler” üzerine yapılan çalışmalar, bir hayli fazladır. “Kırgızca ve Türkçede ‘Göz’ ile İlgili Deyimler ve Çağırışım Alanlarının Karşılaştırılması” (Tursunova 2007), “Türkçe’de Yalnız Göze Ait Deyimler ve Atasözleri” (Uslu 1985), “Azerbaycan Türkçesinde ‘Göz’ Kelimesi ile Kurulmuş Deyimlerin Anlam Özellikleri” (Hacızade 2003), “Türkçe’de ‘Göz’ İle Başlayan Deyimler” (Kaçarava 2006), “Kazak Türkçesinde ‘Göz’ Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri” (Atmaca 2009) gözle ilgili deyimler üzerine yapılan çalışmalardan bazılarıdır.

“Türk dilinin Bulgar ve Hazar Türkçelerinin de girdiği Bulgar grubuna girmekte” (Bayram 2007: 23) olan Çuvaş Türkçesinde de göz organ adı ile kurulmuş deyimler dikkat çekmektedir. Türkiye Türkçesindeki “göz” kelimesinin karşılığı Çuvaş Türkçesinde “kuş” şeklindedir. Bu çalışmada öncelikle “göz – kuş” kelimesinin etimolojisi üzerinde durulmuş daha sonra Çuvaş Türkçesinde göz organ adıyla başlayan deyimler anlam, yapı ve sözdizimi bakımından incelenmiştir.

Çuvaş Türkçesinde “göz” organ adı ile başlayan deyimlerin büyük bir kısmı, en yeni ve en hacimli kaynak olan Fedorov’un (2016) “Çıvaş Frazеologiyin İnlantarullı Sımah Kіneki” adlı eserinden tespit edilmiştir. Fedorov dışında Yakimova’nın (2007), “Somatiçeskiye Frazеologičeskiye Yedinitısı Çuvaşskogo Yazıka (Opıt Sravnitel’no-sopostavitel’nogo İssledovaniya s Tatarskim, Başkırskim, Turetskim Yazıkamı)” adlı yayımlanmamış doktora tezi, Aşmarin’in (1999) “Çıvaş Sımahisen Kіneki (Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka)” adlı kitabının 7. cildi, Yılmaz’ın (1996), “Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri” adlı kitabı da taranarak Fedorov’da bulunmayan deyimler çalışmaya dâhil edilmiştir. Bütün bu kaynaklarda “göz” organ adı ile başlayan 83 deyime rastlanmıştır.

1. Göz Kelimesinin Etimolojisi ve Çuvaş Türkçesinde Göz:

“Dilin değişime en açık alanı, söz varlığı olmasına rağmen temel kelimeler değişime uğramazlar.” (Doğan 2005: 153) Temel kelimeler arasında yer alan organ adları da tarihi Türk lehçeleri ve çağdaş Türk lehçelerinde bir takım fonetik değişimlere rağmen çoğunlukla değişmeyen söz varlığı arasında olmuştur. Göz kelimesini “Ana Temel Organ Adları” başlığı altında inceleyen Doğan “Eski Türkçe köz ‘göz’ ve kör- ‘görmek’ kelimelerinin anlam ve seslik paralellüğünden yola çıkarak bu dönemden önceki Türkçe devresi için bir *kö- fiili tasarlayabiliriz.” (2005: 143) demekte, görüldüğü üzere ‘göz’ kelimesinin ‘kö-’ fiilinden gelebileceğini öne sürmektedir.

Tufar (2010: 71) çalışmasında “Tenişev, son sesin değişmesi durumunun genel Çuvaş ve diğer Türk lehçelerinde ses yapısına uygun olduğu ve sözün, Eski Türkçede kör- fiilinden -s isim yapım eki ile oluşturulduğunun düşünülebileceğini belirtmiştir.” (Tenişev 1997: 210) diyerek Tenişev’in görüşüne yer verir. Gülensoy da (2007: 389) “kö:-z” şeklinde “kö-” fiilinden gelebileceği görüşündedir. Eski Türkçe “köz” kelimesi ilk metinlerden başlayarak “**K** (> g) **Ö** (> o, u, ü) **Z** (> s, ş)” şeklinde K’nin g; Ö’nün o, u, ü; Z’nin s ve ş varyantlarıyla birlikte tespit edilmektedir.

Fedotov (1996: 314-315) “kuş” kelimesinin etimolojisi ile ilgili birçok görüşü yer verir. Fedotov’un verdiği bu görüşler içerisinde Serebrennikov’un görüşü diğer görüşlere en aykırı görüştür. Serebrennikov, “kuş ‘göz’ ve kur- ‘gör-’ kelimelerinin çift oluşturmadığını “kuş” kelimesinin sonundaki ş’nin “puş” ‘baş’ kelimesinden etkilenmiş olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Halbuki “gör-” fiili ile “göz” organ adı arasındaki anlam ilgisi açıkça ortadadır. Eski Türkçedeki “kör-” fiilinin Çuvaş Türkçesinde “kur-” şeklinde ünlüsünün kalın ve darlaşmış şekliyle kullanıldığı; aynı şekilde eski Türkçedeki “köz” isminin de ünlüsünün /ö/ yerine /u/ olarak kullanıldığı görülmektedir. Çuvaş Türkçesinde kur- (gör-) fiili ile kuş (göz) arasındaki anlam ilgisi hemen göze çarpar. Göz kelimesinin sadece ünlüsünde değişiklik olmamış aynı zamanda sondaki /z/ sesi, z > s > ş şeklinde gelişim göstermiştir. Çuvaş Türkçesinde

/s/ sesinin /ş/ sesine dönüştüğü başka örnekler de vardır. Bütün bunlar düşünüldüğünde “kuş” kelimesinin sonundaki ş'nin “puş” kelimesinden etkilenecek ortaya çıktığı görüşü geçerli görünmemektedir.

Ceylan (1997: 182) da ilk Türkçe ve Çuvaş Türkçesi arasında ö > u değişimine dikkat çekerken “görmek” ve “göz” üzerinde durur. Ceylan'ın çalışmasında “İT *ö > Çuv. u.” değişimi, “a. Çuv. kur- ‘görmek’ < *kör- ; GT kör-. b. Çuv. kuş ‘göz’ < *körç (?); GT. köz” (Ceylan 1997: 182) şeklinde örneklendirilmektedir.

2. Çuvaş Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Deyimler Arasında Anlam Bakımından Ortaklıklar:

Lehçeler arasındaki ortak sözcüklüğü, zaman, coğrafya, farklı kültür sahaları ile etkileşimde bulunma gibi faktörlerin de etkisiyle değişmelere uğrayabilmekte, zaman zaman ise her türlü faktöre direnir ortak kullanımını sürdürebilmektedir. Kalıplaşmış ifadeler olan deyimler için de durum aynıdır. Çuvaş Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki “göz” kelimesi ile kurulu deyimler karşılaştırıldığında anlam bakımından paralellikler göze çarpar.

Kuş şilat’ (Göz açılıyor) “her şeyin bilincine varmak” anlamındaki deyim, “gözü açılmak” şeklinde birebir kuruluş olarak da anlam olarak da Türkiye Türkçesi ile aynıdır. Çuvaş Türkçesinde aynı deyim bir benzeri olarak “**kuşa uş-**” (**gözü açmak**) deyimini de kullanılır. Bu deyim de yine “bir şeyin farkına, bilincine varmak” anlamındadır.

Kuş an uştar (Göz açtırma) ve **kuş uşma an par (göz açmaya müsaade etme)** “karşı tarafın bir şey söylemesine ya da yapmasına müsaade etme, fırsat verme” deyimleri Türkiye Türkçesinde “Göz açtırmamak” şeklinde birebir Çuvaş Türkçesi ile örtüşmektedir.

Kuşran ük- (Gözden düşmek) “bir kimsenin karşısında mahcup kalmak, küçük düşmek, değerini yitirmek” deyimini **kuşran an ük (gözden düşme)** şekliyle de ayrı bir deyim gibi Fedorov’un kitabında yer alır. Aynı deyimini **kuşran üker- (gözden düşürmek)** “küçük düşürmek” şekliyle de verir. Türkiye Türkçesinde “Daha önce kendisine değer verenlerin sevgi ve güvenini yitirmek.” (Aksoy 1993: 808) anlamına gelen “gözden düşmek” deyimini ile Çuvaş Türkçesindeki **kuşran ük- (gözden düşmek)** deyimini aynı anlama gelmektedir.

Kuş üket (Göz düşüyor) “nazar değmek” anlamında Çuvaş Türkçesinde kullanılan deyimle ortak anlamda Türkiye Türkçesinde “göze gelmek”, “göz (nazar) değmek” deyimleri kullanılmaktadır.

Kuş alçirat’ (Göz kamaştırıyor) “çok renkli ya da çok çeşitli bir manzara karşısında nereye bakacağını şaşırarak” deyimini de Türkiye Türkçesinde “göz kamaştırmak” şeklinde kullanılmaktadır. “Göz (ü) almak” deyimini de yine göz kamaştırmak manasındadır.

Kuş şarsa kayat’ (Göz kamaşıp gidiyor) “ışık sebebiyle gözlerin kamaşması” durumunu anlatan deyim, “Göz(ü) kamaşmak” şeklinde “güçlü ışık dolayısıyla bakamamak” anlamında Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır.

Kuşa tart- (Gözü kaçırmak, gözü çekmek) “Bir şeye doğrudan bakmamak, gözünü kaçırmak” deyimini Türkiye Türkçesindeki “gözünü/ gözlerini kaçırmak” (biriyle göz göze gelmemek için bakışlarını başka tarafa çevirmek) deyimini ile ortak yapı ve anlamdadır.

Gözler insanın içinden geçen duyguları düşünceleri yansıtan bir aynadır adeta. Bu sebeple göz için “Gözler ruhun aynasıdır.” tabiri kullanılır. Sevinç, üzüntü, nefret, öfke, şaşırma gibi birçok duyguyu gözler karşı tarafa hissettirir. Bundan dolayı bu tarz duyguları anlatan gözlerle kurulmuş deyimlere her iki Türk lehçesinde de rastlamak mümkündür.

Kuşisem şişeşi (Gözleri parlıyor) deyimini Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sevinç bildiren bir deyimdir. Türkiye Türkçesinde de “gözleri parlamak” deyimini “yüzünde, gözlerinde sevinç belirtileri oluşmak, çok sevdiğini gözleriyle belli etmek” anlamında Çuvaş Türkçesindeki “kuşesem şişeşi” deyimini ile kuruluş bakımından da anlam bakımından da birebir örtüşmektedir.

Kuşa çarsa pırah- (Gözü açıp bırakmak) “gözlerini şaşkınlıktan geniş açmak” şeklinde tanımlanan deyim beden dilinin halk tarafından ne denli iyi takip edildiğini ortaya koymaktadır. Şaşırın insan gözlerine genişleterek bakar. **Kuş çarilat’ (Göz genişçe açılıyor)** deyimini de aynı şekilde çok şaşırma ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde de şaşırma gözler ele verir ve şaşırın insanın göz bebekleri büyür. Türkiye Türkçesinde “gözleri fal taşı gibi açılmak”, deyimini şaşkınlık ifade etmekte Çuvaş Türkçesindeki deyimlerle anlam bakımından benzerlik göstermektedir. Yine Türkiye Türkçesindeki “gözlerine inanmamak” deyimini de “Gördüklerinin doğru olduğunu kabul edemeyecek kadar şaşırma” (Aksoy 1993: 812) anlamında yine şaşkınlık belirten bir deyimdir.

Kuşşamka şine ulıhsa larat’ (Göz alnına çıkıp oturuyor) deyimini Çuvaşçada çok şaşırma ya da korkmak anlamında gelmektedir. Türkiye Türkçesinde “gözleri yuvalarından fırlamak” deyimini, “aşırı heyecan, korku veya öfke gibi nedenlerden gözleri yuvasından fırlayacakmış gibi olmak” anlamındadır. Çuvaş Türkçesinde de çok şaşırma ve korkmak gibi aşırı heyecanlar sebebiyle bir anlamda gözlerin yuvalarından fırlayıp alna oturması tasvir edilmektedir.

Ölüm olgusu insanoğlunun kaçındığı, insanı üzen, hatta korkutan bir olgudur. “Ölüm” olgusunun bu denli üzücü ve korkutucu olması ölümle ilgili tabu sözleri de beraberinde getirmiştir. “Ölüm kavramının yaratacağı etkiyi azaltmak için ölmek yerine Türkçede bu anlama gelen birçok ifade kullanılmaktadır.” diyen Türkmen (2009: 134) bunların tespit edilmesinin bile başlı başına bir araştırma gerektirdiğini belirtir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de ölümü anlatan “göz” organ adı ile kurulu deyimler vardır.

Kuşisem sünciş (Gözleri söndü) ve **kuşisem hupınciş (gözleri kapandı)** deyimleri “ölmek” anlamına gelen deyimlerdir. Bu iki deyim Türkiye Türkçesindeki “hayata (dünyaya) gözlerini kapamak”, “dünyaya (hayata) gözlerini yummak”, “gözleri kapanmak” deyimleri ile benzerlik gösterir. Gözler insanın hayat ışığını yansıtır. Ölen insanın gözleri bir daha açılmamak üzere kapanır.

Kuşpa şise yar- (Göz ile yiyip bırakmak) “çok dikkatli bakmak” anlamındaki

deyim “gözle yemek” şeklinde “bir şeye çok istekle ve dik dik bakmak” anlamında Türkiye Türkçesinde de vardır.

Kuşa vıyat- (Göz oynatmak) “cilveli, çapkın” anlamında Çuvaş Türkçesinde kullanılan deyim bir benzeri, Türkiye Türkçesinde “şeytanca ve çapkınca bakmak” anlamına gelen “gözleri fıldır fıldır etmek/ dönmek / oynamak” (Sinan 2015: 384) deyimini ile paralel anlamdadır. Bu deyim kurnazlık bildirmesinin yanında çapkın bakış için de kullanılır.

Kuş hüripe pih- (Göz kuyruğuyla bakmak) deyimini “kurnazca, yan bakış ile gizlice hissettirmeden bakmak ” deyimini Türkiye Türkçesiyle yapı ve anlam olarak birebir örtüşmektedir. Göz kuyruğuyla bakmak deyimini Türkiye Türkçesinde de “sezdirmemeye çalışarak, başını çevirmeksizin yandan bakmak” anlamına gelmektedir. Aksoy (1993: 20) “Bir deyim, ayrı ayrı bölgelerde değişik sözcüklerle ya da değişik biçimlerle söylenebilir” demekte ve örnek olarak “göz ucuyla bakmak” deyiminin farklı söylenişleri olarak “göz kuyruğuyla bakmak” şeklini vermektedir. Türkiye Türkçesinde iki şekilde de rastlanılan bu deyim Çuvaş Türkçesinde “göz kuyruğuyla bakmak” şeklinde rastlanılmaktadır.

Kuş an il (Göz alma) “çok dikkatli bak”, **kuş kaymast’ (göz gitmiyor)** “gözünü alamadan devamlı bakmak” anlamındaki deyimler Türkiye Türkçesindeki “Gözünü alamamak” deyimini ile benzer anlam taşımaktadır. “Gözünü alamamak” TDK sözlüğünde “bir şeye, bir yere bakmaktayken, gözünü oradan başka bir yere çevirememek” şeklinde tanımlanmaktadır.

Kuşran an vişert (şuhat) [Gözden ayırma (kaybetme)] (dikkatli ol, takip et.) deyimleri Türkiye Türkçesinde “gözünü ayırmamak”, “gözden kaçırmamak”, “gözden kaybetmemek” deyimleri ile benzer anlamdadır.

Göz, çevredeki olup bitenleri görmemizi, olayların gidişatının nasıl ilerlediğini anlamamızı sağlayan en önemli organlarımızdan biridir. Göz çevremizde olup biten birçok durumdan haberdar olmamızı sağlar. Bir kişinin görüşünü engellemek o kişiyi kandırmayı kolaylaştıracağından “kandırmak, aldatmak” anlamında her iki lehçede de gözle kurulu deyimlere rastlamak mümkündür:

Kuşa tītīm yar- (Göze duman atmak) “aldatmak, kandırmak” anlamındaki deyim, Türkiye Türkçesindeki “Gözünü boyamak” deyimini ile benzerlik gösterir. “Göz(ünü) boyamak” deyimini “Kötü şeyi iyi gibi göstererek aldatmak” (Aksoy 1993: 807) anlamına gelmektedir.

Gözün ne denli kıymetli bir organ olduğu ortadadır. Bu durumun farkında olan insanoğlu değerli şeyleri anlatırken göze benzetir.

Kuş şırşi pek (Göz boncuğu gibi) “kıymetli, değerli” anlamındaki deyim bir benzeri de Türkiye Türkçesinde vardır. Türkiye Türkçesinde de “değerli, kıymetli” şeyler için “göz bebeği” kullanılır. Öte yandan “ortaya çıkarmak için gözleri çok yoran iş, değerli iş” için de “göz nuru” deyimini kullanılır. **kuş şırşine sıhlanī pek sıhla- / upra-” (göz boncuğunu korur gibi korumak / saklamak)** şeklinde yukarıdaki deyim daha genişletilmiş bir başka varyantı da vardır. Aynı deyim Türkiye Türkçesinde “gözünün bebeği gibi bakmak” “gözünü gibi sakınmak/ saklamak/ esirgemek” (Sinan 2015: 385) şeklinde benzer anlamdaki kullanımları mevcuttur.

Kuş tullı (Göz dolu) deyimini “çok kıymetli, değerli, mükemmel” anlamına gelmektedir. Bu deyim, Türkiye Türkçesinde “göz doldurmak”, “göz doyurmak” deyimleri ile paralel bir anlamdadır. “Göz doldurmak”, “göz doyurmak” deyimleri de beğenilen, değerli bulunan şeyler için kullanılmakta “değerinden çok, görünüşü ile etkili olmak” (Aksoy 1993: 809) anlamına gelmektedir.

Kuş umne tuh- (Göz önüne çıkmak) “aklına gelmek; hatırlamak” deyimini de Türkiye Türkçesinde “gözünün önüne gelmek” ve “gözünde canlanmak” deyimleri ile ortak anlamdadır.

Kuş ıvıt- (Göz atmak) deyimini Türkiye Türkçesi ile yapı ve anlamca birebir örtüşen deyimlerden biridir. Çuvaş Türkçesindeki “kuş ıvıt” deyimini de Türkiye Türkçesindeki “göz atmak” deyimini de “bakıvermek” anlamında kullanılır.

Kuş hupsa iliççen (Göz kapatıp alana kadar) “kısa sürede, çok çabuk” anlamındaki bu deyim Türkiye Türkçesinde de “göz açıp kapayınca kadar” ya da “göz yumup açınca kadar” şekilleriyle “bir işin çok kısa bir sürede, çok çabuk yapıldığını/yapılacağını” anlatmak için kullanılır. Yine “kaşla göz arasında” deyiminin de “çok kısa bir zaman içinde, çabucak” anlamlarına geldiği bilinmektedir.

Kuş umne kurin- (Göz önüne görünmek) “birilerinin görebileceği yerde olmak” anlamındaki deyim Türkiye Türkçesindeki “göz önünde olmak”, “göz önünde bulunmak” deyimleri ile aynı anlamdadır.

Kuş huralat’ (Göz kararıyor) “genellikle yorgunluktan ve halsizlikten fenalaşmak” anlamına gelen deyim, Türkiye Türkçesinde de aynı anlam ve yapıda “gözü kararmak” şeklinde kullanılır.

Kuş hursa kīt- (Göz koyup beklemek) “sabırsızlıkla beklemek” deyimini de Türkiye Türkçesindeki “dört gözle beklemek” deyimini ile benzer anlamdadır.

Kuşa hirış kuş, çilhene hirış çilhe (Göze karşı göz, dile karşı dil) (Yılmaz 1996: 38) “birilerinin davrandığı şekilde o kişiye karşılık vermek” anlamındaki deyim küçük bir değişiklikte Türkiye Türkçesinde de mevcuttur. Aynı deyim Türkiye Türkçesinde dil yerine diş organ ismi ile kurulur. Çuvaş Türkçesindeki “**Kuşa hirış kuş, çilhene hirış çilhe**” deyimini Türkiye Türkçesinde “göze göz dişe diş” şeklinde daha kısalmış olarak kullanılmaktadır.

3. Yapı ve Sözdizimi Özellikleri Bakımından Deyimler:

Deyimler çoğunlukla birleşik fiiller başlığı altında incelenir. Gencan (1971: 267), birleşik fiilleri incelerken deyimleri “deyim biçiminde öbekleşmiş eylemler” alt başlığı içinde ele alır. Şimşek de eylem öbekleri başlığı içinde “Kimi bileşik eylemler sözdizimi özelliği taşır. En çok da, anlambilgisinde deyim olarak değerlendirilen bileşik eylemlerde görülür bu özellik.” (1987: 376) demekte ve deyim örneklerini sıralamaktadır. Karahan da deyimleri “anlamca kaynaşmış birleşik fiiller” başlığı içinde inceler. Anlamca kaynaşmış birleşik fiilleri “Bu birleşik fiiller, bir isim ve bir fiil unsurundan meydana gelir. İsim başta, fiil unsuru sonda bulunur. Unsurların biri ya da hepsi, kendi sözcük anlamları dışında kullanılır. Bunların bir kısmı deyimleşmiştir.” (1999: 39) demektedir.

“Sözcük öbeği durumunda olan deyimler, sınıflandırılmayacak kadar çok değişik biçimlerde oluşmuşlardır.” (1993: 43) diyen Aksoy iki sözcüklü olan deyimleri yapı bakımından sınıflandırma denemesi yaparak sekiz maddede toplamış, bunları da örneklendirmiştir: “a) Öğeleri ekli ya da eksiz ad tamlaması biçiminde olanlar vardır. b) Öğeleri ekli ya da eksiz sıfat tamlamak biçiminde olanlar vardır. c) Tamlanan - ad yapısında olanlar vardır. ç) Tamlanan - önad yapısında olanlar vardır. d) Ekli ya da eksiz ad - önad yapısında olanlar vardır. e) Biri ya da her ikisi ekli iki addan oluşanlar vardır. f) Biri ya da her ikisi ekli iki sıfattan oluşanlar vardır. g) İki eylemden oluşanlar vardır.” (Aksoy 1993: 43- 44)

Aslına bakılacak olursa deyimler çok farklı yapılarda olabilmektedir. Deyimler söz öbekleri olduğu için en az iki kelimededen oluşmaktadır. Öte yandan ikiden fazla kelimenin bir araya gelmesiyle oluşmuş deyimlere de rastlanır. İki kelimededen oluşmuş deyimler çoğunlukla “bir isim ve bir fiil unsurundan meydana gelir” (Karahan 1999: 39); ancak yapısında fiil bulunmayan deyimler de vardır. Anasının gözü (belirtili isim tamlaması), cadı kazanı (belirtisiz isim tamlaması), çetin ceviz (sıfat tamlaması), güllük gülistanlık (tekrar grubu), gözü kara (kısaltma grubu), ha bugün ha yarın (bağlama grubu)... örneklerinde olduğu gibi birleşik fiil yapısında olmayan deyimler de mevcuttur. Tabii bunların oranı birleşik fiil yapısındaki deyimlere göre çok daha azdır.

Çuvaş Türkçesinde göz organ adı ile kurulu deyimlere bakıldığında bunların büyük bir kısmının iki kelimededen oluşan söz öbekleri olduğu görülür. Çuvaş Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki gibi üç ve daha fazla kelimededen kurulu deyimler de mevcuttur. Çuvaş Türkçesinde göz organ adıyla kurulu deyimlerin önemli bir kısmı Türkiye Türkçesindeki deyimlerde olduğu gibi “isim+mastar halindeki fiil” yapısındadır. Öte yandan yapısında fiil unsuru bulunmayan ya da değişik kiplerde çekimlenmiş cümle kurulumundaki deyimlere Çuvaş Türkçesinde de rastlanır.

3.1. İki Kelimededen Oluşan Yapısında Fiil Unsuru Bulunmayan Deyimler:

Kuş umıñçe (Göz önünde) “her şey ortada, açık” anlamına gelen bu deyim belirtisiz isim tamlaması yapısındadır.

Kuş hıññçe (Göz arkasında) “birinin yokluğunda onun hakkında konuşmak, arkasından konuşmak, dedikodusunu yapmak” (Yakimova 2007: 53) deyimini de “göz önünde” deyimini gibi belirtisiz isim tamlaması kuruluşundadır.

Kuşşutipe (Göz ışığıyla) deyimini “gündüz, aydınlıkken” anlamına gelmektedir. “göz ışığı” belirtisiz isim tamlamasına vasıta eki getirildiği görülür.

Kuş tullı (Göz dolu) “çok kıymetli, değerli, mükemmel” anlamında kullanılan bu deyim, isnat grubu biçimindedir.

Kuş şitik (Gözü delik) görülecek şeyi göremeyen kişiler için kullanılan “kör müsün?” anlamına gelen bir deyimdir. Bu deyim de “göz dolu” deyimini gibi isnat grubu yapısındadır.

Kuşa kuşın (Göze gözle) (Aşmarin 1999: 25) Türkiye Türkçesindeki “yüz yüze / göz göze” deyimini ile ortak anlamlı bu deyim kısaltma grubu biçimindedir.

Kuş pek (Göz gibi) bir şeyin temiz olduğunu anlatmak için kullanılan bu deyim, “pek” (gibi) edatıyla kurulmuş edat grubu biçimindedir.

3.2. İkiden Fazla Kelimeden Oluşan Yapısında Fiil Unsuru Bulunmayan Deyimler:

Yapısında ikiden fazla kelime olan deyimlerde çoğunlukla kelime grubunun unsurlarının da kelime grubu olduğu görülür. “Pek” (gibi) edatı deyimlerde en yaygın kullanılan edattır. Taranan kaynaklarda “göz” kelimesi ile başlayan “pek” edatı ile kurulmuş edat grubu biçiminde beş deyim rastlanmıştır. “**kuş pek**” deyimini iki kelimeden oluştuğu için bir önceki başlık altında ele alınırken ikiden fazla kelimeden oluşan “pek” edatı ile kurulmuş diğer deyimler şunlardır:

Kuşşuti pek (Göz ışığı gibi) “çok kıymetli, göz gibi değerli” anlamına gelen deyim üç kelimeden oluşmuş edat grubu biçiminde bir deyimdir. Edat grubunun isim unsuru olan “kuşşuti” belirtisiz isim tamlaması kuruluşundadır.

Kuş şirşi pek (Göz boncuğu gibi) “*kuşşuti pek*” deyiminde olduğu gibi “kıymetli, değerli” anlamına gelen bu deyim, edat grubu oluşturur. Edat grubunun isim unsuru olan “kuş şirşi” belirtisiz isim tamlaması kuruluşundadır.

Kuşa kını şüpi pek (Göze girmiş çöp gibi) yaptıklarıyla, söyledikleriyle sürekli rahatsızlık veren insanlar için kullanılan bu deyim de edat grubu biçimindedir. Dört öğeden oluşan bu deyimün isim unsuru “kuşa kını şüpi” sıfat tamlaması şeklindedir. “kuşa kını” ise sıfat-fiil grubudur. Görüldüğü üzere kelime grubu içinde kelime grubu vardır.

Kuş ulma pek (Gözü elma gibi) “büyük göz” için kullanılan bu deyim de “pek (gibi)” edatıyla kurulmuş edat grubu biçimindedir.

Aşağıdaki deyim ise isim cümlesi biçimindedir:

Kuş uşma namıs (Göz açmak utanç) “insanların içine çıkmaktan utanmak” anlamına gelen bu deyim “göz açmak utançtır/ ayıptır” şeklinde isim cümlesi görünümündedir. “namıs (utanç)” yüklemken “kuş uşma (göz açma)” isim-fiil grubu ise öznedir.

Kuşa hirış kuş, çilhene hirış çilhe (Göze karşı göz, dile karşı dil) (Yılmaz 1996: 38) “birilerinin davrandığı şekilde o kişiye karşılık vermek” anlamındaki bu deyim iki parçadan oluşmaktadır. Deyimin her iki parçası da sıfat tamlaması olup tamlamanın sıfat unsurunu “göze karşı” ve “dile karşı” edat grupları oluşturmaktadır.

Gözle kurulu deyimlerde aşağıdaki örneğin ise zarf-fiil grubu biçiminde olduğu görülmektedir:

Kuş hupsa iliçen (Göz kapatıp alana kadar) “Çok çabuk” anlamına gelen bu deyim Türkiye Türkçesinde de benzer bir yapı ve anlamda “göz açıp kapayınca/yumuncaya kadar” şeklinde kullanılmaktadır.

3.3. Masterla Biten İki Kelimeden Oluşan Deyimler:

İki kelimeden oluşan göz organ ismiyle kurulu masterla biten birleşik fiil görünümündeki deyimlerde göz isminin değişik hal ekleriyle fiile bağlandığı görülür. “Göz (Kuş)” adı, zaman zaman yalın halde olup belirtisiz nesne görevi üstlenirken, en çok da uzaklaşma hali alıp yer tamlayıcısı görevi üstlenir. Çuvaş Türkçesinde yaklaşma ve yükleme hali ekleri için aynı ek kullanılmaktadır. “Göz” kelimesi,

yükleme(yaklaşma) hali eki alıp belirtili nesne görevi de üstlenir. Öte yandan taranan kaynaklarda göz organ ismi ile kurulu deyimlerde bulunma hali eki almış isme rastlanmamıştır. Göz adının yalın halde olduğu deyimler şunlardır:

Kuş uşaymi- (Göz açamamak): “çok ağlamak” anlamında; **Kuş hıs- (Göz kırpmak):** Her hangi bir olay ya da durumdan birilerini haberdar etmek); **Kuş hıv- (Göz koymak):** 1. beğenmek 2. Kıskanmak. **Kuş ıvıt- (Göz atmak) :** “Bakmak, dikkat etmek” (Federov 2016: 110)

Yükleme (yaklaşma) hali eki alan deyimler şunlardır:

Kuşa vıyat- (Gözü oynatmak): “Birisine cilveli çapkın bakışlarla bakmak” (Yakimova 2007: 55) **Kuşa şi- (Gözü yemek):** Rengiyle gözü kamaştıran, gözü rahatsız eden, uzun süre bakmaya fırsat vermeyen şeyler için kullanılır. **Kuşa tart- (Gözü çekmek/ gözü kaçırmak):** Bir şeye doğrudan bakmamak, gözünü kaçırmak. **Kuşa uş- (Gözü açmak):** Bir şeyin farkına varmak

Uzaklaşma hali eki alan deyimlerin sayısının biraz daha çok olduğu görülür:

Kuşran kala- (Gözden söylemek): Hiç korkmadan çekinmeden birinin yüzüne gerçeği söylemek. **Kuşran şuhul- (Gözden kaybolmak):** Gözüme görünme, gözüm seni görmesin, def ol anlamında kullanılmaktadır. **Kuşran tük- (Gözden dürtmek):** 1. Bir kimsenin namussuz, yüzüstü olduğunu kendisine açıkça söylemek. 2. Sitem etmek, yakınmak. **Kuşran sur- (Gözden tükürmek):** Bir kimseye güvenilir biri olmadığını söylemek. **Kuşran pih- (Gözden bakmak):** Birine ta:bi yaşamak, birine muhtaç olmak. **Kuşran pihtar- (Gözden baktırmak)** Birine muhtaç bırakmak. **Kuşran ök- (Gözden düşmek):** Bir kimsenin karşısında mahcup olmak, küçük düşmek. **Kuşran üker- (Gözden düşürmek):** Küçük düşürmek.

Tespit edilen deyimlerin ikisinde “göz” kelimesinin “-ın / -in” isimden zarf yapım eki (mînlelik formi: nasıllık-nicelik biçimi eki) (bkz. Sergejev ve Andreyeva 2004: 75) aldığı görülmektedir:

Kuşin kala- (Gözle söylemek): Açıkça, hiç utanmadan söylemek. **Kuşin kur- (Gözü ile görmek):** Farkına varmak.

3.4. Masterla Biten İki Den Fazla Kelimeden Oluşan Deyimler:

İki kelimeden oluşan deyimlerde “göz” ismi tek başına nesne, yer tamlayıcısı, zarf görevindeyken kelime sayısının artması ile “göz” kelimesinin kelime grubu içinde yer aldığı görülür. Örneğin “zil zurna sarhoş olmak” anlamına gelen “**Kuş kurmi puliççen işse lart- (Göz görmez oluncaya kadar içip oturtmak)**” deyiminde “göz (Kuş) kelimesi “Kuş kurmi puliççen” zarf fiil grubunun bir parçası olarak görev almıştır. **Kuşa kitarıta hıra- (Gözü göstermeye korkmak)** (Birinin karşısına çıkmaktan korkmak, rahatsızlık hissetmek). **Kuş ilmesir pih-/ tinker- (Göz almadan bakmak):** Bir şeyden gözlerini alamamak, dikkatlice bakmak (Yakimova 2007: 43). **Kuş umne kilar- (Göz önüne çıkarmak):** Hatırlamak. **Kuş umne (tilne) kurin- (Göz önüne görün):** Bir kimsenin görebileceği yerde olmak, gözüne ilişmek. **Kuş umne tuh- (Göz önüne çıkmak):** Gözünün önüne gelmek, hatırlamak. **Kuş hursa kit- (Göz koyup beklemek):** Sabırsızlıkla beklemek. **Kuş hüripe pih- (Göz kuyruğuyla bakmak):**

Gizlice, kurnazca çaktırmadan yan bakışla gözetlemek. **Kuş şurri kītart- (Göz beyazı göstermek)**: Soğuk bakmak. **Kuş şurripe pih- (Göz beyazıyla bakmak)**: Soğuk bakmak. **Kuşpa şise yar- (Göz ile yiyip bırakmak)**: Çok dikkatli bakmak.

Yukarıdaki örneklerde göz kelimesi kelime grubu içinde yer almakta grupça yüklemle bağlı öge oluşturmaktadır. Örneğin “**Kuş umne kīlar- (Göz önüne çıkarmak)**” örneğinde çıkarmak yüklem kabul edilirse, “göz önüne” ise yer tamlayıcısı görevi üstlenen bir isim tamlamasıdır.

“**Kuşa tītīm yar- (Göze duman atmak)**: Aldatmak, kandırmak. **Kuşa çavsa kīlar- (Gözü oyup çıkarmak)**: Birini korkutmak, tehdit etmek. **Kuşa (kuşa-puşa) çarsa pīrah- [Gözü (gözü –başı) açıp bırakmak]**: Çok şaşırarak.” örneklerinde ise “göz” kelimesi kelime grubu oluşturup grupça öge görevi üstlenmez. “Göze duman atmak” deyiminde yer tamlayıcısı, nesne ve yüklem; “gözü oyup çıkarmak” ve “gözü açıp bırakmak” deyimlerinde ise nesne, zarf, yüklem şeklinde bir sıralanış vardır.

3.5. Cümle Biçimindeki Deyimler:

Çuvaş Türkçesinde cümle kuruluşundaki deyimlerin çoğunlukla şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde oldukları görülmektedir. Bilindiği üzere “Çuvaş Türkçesinde geniş zaman için ayrı bir ek bulunmamaktadır.” (Ersoy 2010: 346) Şimdiki zaman ekiyle geniş zaman da ifade edilir. Aşağıdaki örnekler iki ögeden oluşan şimdiki zamanda (geniş zamanda) çekimlenmiş cümle biçimindeki deyimlerdir:

Kuş kaymast’ (Göz gitmiyor): Devamlı bakmak. **Kuş kurat’ (Göz görür)**: “Geleceğin nasıl olacağı elbet belli olur.” anlamında bir deyimdir. Yani “her şey olacağına varır, sonrasına bakarız, ne olacağını zaman gösterir.” manasındadır. **Kuşa kīmest (Göze girmez)** Umursamamak, kaile almamak, söylenenlere aldırmmamak. **Kuş alçirat’/ çalirat’ (Göz kamaşıyor)**: Çok renkten ya da ışıktan gözleri kamaşmak. **Kuş ş itet (Göz yetiyor)**: Her şeyi takip edebilmek. **Kuşşem (piçi-kuşşem) şişeşşi- [Gözleri (yüzü- gözleri) parlıyor]**: Çok sevinmek. **Kuş uşilat’ (Göz açılıyor)**: Her şeyin bilincinde varmak. **Kuş ūket (Göz düşüyor)**: Nazar değmek. **Kuş çarilat’ [Göz (genişçe) açılıyor]**: Şaşırarak, şaşkınlıktan göz bebeklerinin açılması. **Kuş huralat’ (Göz kararıyor)**: Genellikle yorgunluktan ve halsizlikten fenalaşmak. (Yakimova 2007: 46)

Şimdiki zamanda (geniş zamanda) çekimlenmiş ikiden fazla kelimedeki kurulu deyimler de vardır:

Kuşran vut tuhsa kayat’ (Gözden ateş çıkıp gidiyor): Çok acı çektiğini, canının çok yandığını belirtmek için kullanılır. **Kuşşamka şine ulihsa larat’ (Göz alınma çıkıp oturuyor)** Şaşırarak ya da korkmak. **Kuşran tīksen te kurīnmast’ (Gözden dürtse de görünmüyor)**: Çok karanlık olduğunu anlatmak için kullanılır. **Kuş tītrellī kītartat’ (Göz bulanık gösteriyor)**: Görülecek şeyi görememek. **Kuş tula yulat’ (Göz dışarıya kalıyor)**: Dışarıdan içeri girince ışığa alışan gözün bir müddet bir şey seçememesi. **Kuş salansa kayat’ (Göz parçalanıp gidiyor)**: Çok renkli bir şeyin gözü kamaştırması. **Kuş şarsa kayat’ (Göz kamaşıp gidiyor)**: Işıktan gözleri kamaşmak. **Kuş ayınçen pīhat’ (Göz altından bakıyor)**: Gizlice bakmak.

Göz organ adıyla kurulu deyimlerde, çok az da olsa, geçmiş zaman kipiyle çekimlenmiş cümle yapısındaki deyimlere de rastlanmaktadır:

Kuşran (kuşpuşran) vut sirpînçĭ (tuhrĭ) [gözden (gözbaştan) ateş sıçradı (çıkta)]: canı yanmak, acı çekmek. (Yakimova 2007: 62) **Kuşpa ta kurman (Göz ile de görmemiş):** Hiçbir şeyden haberi yok, hiçbir şey görmemiş, bilmiyor. **Kuşişem sünciş (hupînçiş) (Gözleri söndü/ kapandı):** Ölmek. **Kuş hursa hıvarman (Göz koyup bırakmamış):** Bir işi kimin yaptığının belli olmaması.

Bayram'ın (2007: 35) "Olumsuzluk bildiren edat" açıklamasıyla verdiği "an" edatının kullanıldığı deyimlerin sayısı oldukça fazladır. Bu deyimler emir kipinin olumsuzuyla çekimlenmiş cümle kuruluşundaki deyimler içinde yer alırlar:

Kuş an il (Göz alma): Gözünü ayırmadan dikkatlice bak. **Kuş an sikter (Göz kırpma):** Kişinin dikkatli bir biçimde dinlemesi istenildiğinde söylenen söz. **Kuş an uştar (Göz açtırma):** Karşı tarafa hiç söz verme. **Kuş an hup (Gözünü kapama):** 1. Hiç uyuma 2. Dikkatli ol, tetikte ol. **Kuş uşma an par (Göz açmaya müsaade etme):** Kişinin karşısındakine konuşma fırsatı vermemesi istenildiğinde söylenen söz. **Kuşran an vişert / şuhat (Gözden kaçırma, kaybetme):** Gözünle dikkatlice izle, görüş alanından kaybetme. **Kuşran an pih (Gözden bakma):** Kimseye bağlı kalma, serbest hareket et. **Kuşran an ük (Gözden düşme):** Küçük düşme. **Kuş tilne an pul (Göz önünde olma):** Görüşmekten kaçın. **Kuş umne an kurin (Göz önüne görünme):** Gözüme görünme! Kişinin gözden uzak olması istendiğinde söylenen söz.

4. Kelime Sayısı Bakımından Deyimler:

Kalıplaşmış ifadeler olan deyimler, atasözleri gibi az sözle çok şey anlatma özelliği taşırlar. "Deyimleşme sürecinde kalıplaşma gerçekleşirken sınırlı sayıda kelime görev alır." (Sinan 2009: 1999) Bu sebeple deyimlerin kelime sayılarının çok olmadığı görülür. Kelime sayıları bakımından deyimleri ele alan ve Türkiye Türkçesinde on beş binin üzerinde deyimini inceleyen Sinan (2009: 1999), 10790 deyimini iki kelimedenden meydana geldiği ve bu sayının toplam deyimlerin % 63'lük bir bölümünü meydana getirdiği bilgisini verir. Tespit ettiği deyimlerin 3918'i üç kelimedenden meydana gelmekte bu sayı da % 22.8'lik bir oranı ifade etmektedir. Üç kelimedenden meydana gelen deyimleri de bu orana eklediğinde Türkiye Türkçesindeki deyim varlığının % 86'sının iki ve üç kelimedenden oluşan deyimler olduğu makalede belirtilmektedir. Bu sayısal veriler Türkiye Türkçesindeki deyimlerin kelime sayısı bakımından durumunu ortaya koymakta buna göre Türkiye Türkçesinde iki kelimedenden oluşan deyimler sınıflandırmada üst sıralarda yer almaktadır. % 86'lık oran da deyimlerin çoğunlukla iki-üç kelimedenden oluşan kısa, öz anlatımlar olduğu gerçeğini somutlaştırmaktadır.

Çuvaş Türkçesinde "göz" organ adı ile kurulu deyimler incelendiğinde taranan kaynaklarda tespit edilen deyimlerin büyük bir oranının Türkiye Türkçesindeki gibi az sözcükle oluştuğu görülmektedir. Sinan'ın verdiği oranlara göre iki kelimedenden oluşan deyimler sayıca en üstlerde yer almaktadır. Taranan kaynaklarda tespit edilen Çuvaş Türkçesindeki "göz" organ adı ile kurulu deyimlere bakıldığında iki kelimedenden oluşan deyimlerin sayısının üç kelimedenden oluşan deyimlerin sayısının biraz önünde olduğu görülür. Yapısında fiil unsuru bulunmayan deyimlerin 7'si iki kelimedenden, 5'i

üç kelimededen, 1'i dört kelimededen, 1'i altı kelimededen oluşmuş deyimlerdir. Yapısında fiil unsuru bulunan mastarla biten deyimlerin 18'i iki kelimededen, 16'sı üç kelimededen, 1'i dört kelimededen, 1'i beş kelimededen oluşmaktadır. Cümle kuruluşundaki deyimlerde ise 12 deyim iki kelimededen, 15 deyim üç kelimededen, 5 deyim dört kelimededen, 1 deyim ise beş kelimededen oluştuğu görülmektedir. Bu sonuçlara bakıldığında incelenen 83 deyim 73'ü iki ya da üç kelimededen oluşmakta bu da % 87,95'lik bir orana karşılık gelmektedir. 83 deyimden sadece 10 tanesi üçten fazla kelimededen oluşmaktadır. Üç kelimededen fazla kelimededen oluşan deyimlerin oranı % 12,04'dür. Bu oranlar Sinan'ın verdiği oranlara yakın oranlardır.

Sonuç

Lehçeler arasında ortaklık ve paralellik gösteren deyim ve atasözlerinin daha çok temel kelimelerle kurulmuş olduğu gözlenmektedir. Organ adları, temel kelimelerdendir. Çuvaş Türkçesinde “göz” organ adıyla kurulmuş deyimler, anlam bakımından Türkiye Türkçesindeki deyimlerle karşılaştırıldığında anlam ortaklıklarının, paralelliklerinin oldukça fazla olduğu görülür.

Çuvaş Türkçesindeki göz organ adıyla kurulan deyimler yapı ve sözdizimi bakımından incelendiğinde kimi deyimlerin yapısında fiil unsurunun yer alırken kimisinde yer almadığı dikkat çeker. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de yapısında fiil unsuru bulunan deyimlerin sayısı, yapısında fiil unsuru bulunmayanlardan fazladır. Taranan kaynaklarda Çuvaş Türkçesinde “göz” organ adı ile başlayan 83 deyime ulaşılmış, bunların sadece 14 tanesinin yapısında fiil unsuru olmadığı görülmüştür. Tespit edilen deyimlerin %83'ünün yapısında fiil unsuru olduğu görülmektedir. Yapısında fiil unsuru bulunan deyimlerin bir kısmı mastar halindeki fiillerden kurulu deyimlerdir. “İsim+mastar halindeki fiil” yapısında olmayıp çekimli fiil olarak cümle oluşturmuş deyimler de vardır. Cümle kuruluşundaki deyimlerde şimdiki zaman (geniş zaman) ve geçmiş zaman, emir çekimleri kullanılmıştır. Şimdiki zaman çekimi, geçmiş zaman ve emir çekiminden daha fazladır. Taranan kaynaklarda 19 deyimde şimdiki zaman çekimine rastlanırken sadece 4 deyimde geçmiş zaman, 12 deyimde ise olumsuz emir çekimi tespit edilmiştir. “Göz” kelimesi ile başlayan deyimlerde mastar halindeki deyimlerin sayısı ise 30'un biraz üzerindedir. İsim cümlesi biçimindeki deyimlere ise pek rastlanmamıştır. Sadece “Kuş uşma namıs [Göz açmak utanç(tır)]” deyimini isim cümlesi oluşturur.

Tespit edilen deyimler olumsuzluk açısından ele alındığında sadece 17 deyim olumsuzluk bildirdiği görülmüştür. Olumsuz deyimlerin hepsi yapısında fiil unsuru bulunan deyimlerdir. 17 olumsuz deyim 11 tanesi “an” olumsuzluk edatı kullanılarak olumsuz yapılmış emir çekiminde olan deyimlerdir. Cümle biçimindeki deyimlerden şimdiki zamanda çekimlenmiş 3 deyim, geçmiş zamanda çekimlenmiş 2 deyim olumsuz cümle kuruluşundadır. “Kuş uşaymi- (Göz açmamak)” deyimini olumsuzluk bildiren mastar halindeki tek deyimdir.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2009). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1988). “Atasözleri, Deyimler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1993). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- AŞMARİN, Nikolay İvanoviç (1999). Çıvaş Simahisen Kineki.(Slovar’ Çuvaşskogo Yazıkı). T.7-8. S. – 696. Çeboksarı: Gosudarstvennyy Komitet Çuvaşskoy Respubliki po Peçati.
- ATMACA, Emine (2009). “Kazak Türkçesinde ‘Göz’ Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, vol. IX/2, s. 19-35.
- BAYRAM, Bülent (2007). Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük, Konya: Tablet Yayınları.
- BOLULU, Osman (1998). “Deyimler- Deyimlemeyenler”, Türk Dili Dergisi, S. 64, Ankara, s.16-18.
- CEYLAN, Emine (1997). Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1992). Deyimlerimiz, İstanbul: Özgül Yayınları.
- DOĞAN, Levent (2005). “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme -Ana ve Ara Temel Kelimeler”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 6 Haziran, S. 1, s. 141-163.
- ERSOY, Feyzi (2010). Çuvaş Türkçesi Grameri, Ankara: Gazi Kitabevi.
- FEDOROV, Georgiy İosifoviç (2016). Çıvaş Frazеologiyin İnlantarullı Simah Kineki. A-S. Ç-Ya. Şupaşkar: Çıvaş kineke izd-vi.
- FEDOTOV, Mihail Romanoviç (1996). Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşskogo Yazıkı, 1-Tom S. – 467, Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İnstıtut Gumanitarnıh Nauk.
- GENCAN, Tahir Nejat (1971). Dilbilgisi, İstanbul: TDK Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, C. I, Ankara: TDK Yayınları.
- HACIZADE, Naile (2003). “Azerbaycan Türkçesinde ‘Göz’ Kelimesi ile Kurulmuş Deyimlerin Anlam Özellikleri”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 13, s. 87-103.
- HENGİRMEN, Mehmet (1999). Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara: Engin Yayınları.
- KAÇARAVA, Nana (1996). “Türkçede ‘Göz’ ile Başlayan Deyimler”, Türk Dili, S. 650, Ankara, s. 129-133.
- KARAHAN, Leylâ (1999). Türkçede Sözdizimi, Ankara: Akçağ Yayınları.
- SERGEYEV, Leonid Pavloviç ve ANDREYEVA Yevdokiya Aleksandrovna (2004). Çıvaş Çilhi Spravočnik, Şupaşkar: ÇGPU İm. İ. Ya. Yakovleva.
- SİNAN, Ahmet Turan (2009). “Deyimlerin Yapısı Değişir mi?”, Turkish Studies, Volume 4/8 Fall, s. 1996-2009.
- SİNAN Ahmet Turan (2015), Türkçenin Deyim Varlığı, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ŞİMŞEK, Rasim (1987). Örneklerle Türkçe Sözdizimi, Trabzon: Kuzey Gazetecilik ve Matbaacılık.
- TENİŞEV, Edhyam Rahimoviç (1997). Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika, Moskova: Nauka.
- TUFAR, Nicolai (2010). Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları, Ankara Üniversitesi basılmamış doktora tezi, Ankara.
- TURSUNOVA, Aigul (2007). “Kırgızca ve Türkçede ‘Göz’ ile İlgili Deyimler ve Çağrışım Alanlarının Karşılaştırılması”, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2009). “Türkçedeki Örtmece Sözcükler”, Karadeniz Araştırmaları, Cilt: 6, S. 23 (Güz), s.131-140.

- USLU, Necati Asım (1985). Türkçe'de Yalnız Göze Ait Deyimler ve Atasözleri, İstanbul: TDAV Yayınları.
- YAKİMOVA, Nadejda İvanovna (2007). Somatiçeskiye Frazеologiçeskiye Yedinitısı Çuvaşskogo Yazıka (Opıt Sravnitel'no-sopostavitel'nogo İssledovaniya s Tatarskim, Başkırskim, Turetskim Yazıkami), İzd-vo Çuvaşskogo Gosuniversiteta yayımlanmamış doktora tezi, Çeboksarı.
- YILMAZ, Emine (1996). Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri Çuvaşça-Türkçe Türkçe-Çuvaşça Sözlük, Ankara: Simurg Yayıncılık.
- YÜCEOL ÖZEZEN Muna (2001). "Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 600, s. 869-879.